

Rácz Zoltán

Szempontok Monostorpályi Árpád-kori templomának értékeléséhez

Sőregi János 1930 novemberében középkori alapfalakat tárt fel Monostorpályiban, a református templom északi fala mellett.¹ Egy valószínűleg háromhajós, félkörív záródású templom északi alapozására bukkant. Az épület déli fele a fennálló református templom alatt van. Sőregi történeti kutatásában *Bunyitay* adataira támaszkodott.² Sőregi szerint is a falut a középkorban Nyírpályinak nevezték, s itt állt a premonstreieknek épült monostor és községi egyház is. A falu későbbi neve az előbbi emlékét őrzi. A feltárt falak a községi egyház alapjai lehetnek, míg a monostor Hosszúpályi és Monostorpályi között, az Akasztódombon állhatott, ahol akkor — 1931-ben — téglatörmelék volt található. Kutatásának fontos leletei a fej nagyságú terméskövek, melyek között oszlopláb- és oszloptörzstöredékeket is talált. A követ ezen a területen, a kőfejtők távolsága miatt, igen ritkán használták.

Sőregi eredményeit kiegészítették és részben módosították Módy György kutatásai, aki 1975 tavaszán végzett itt kisebb hitelesítő ásatást. Bebizonyította, hogy a Pray György által oklevélben felfedezett nyírpályi prépostság valóban Monostorpályiban található. Nyírpályi ugyanis a XIII—XIV. századi elnevezése a XV. század elejétől Monostoros Pályi, majd később csak Monostorpályi nevű falunak, Hosszúpályi ebből szakadt ki.³ A XVIII. század végén a királyi könyvekben a váradai püspökség területén négy apátság: Szentjobb, Bihar, Gáborján, Curru, és öt prépostság szerepelt: Nagyváradon kettő, Váradelőhegy, Ábrány és Monostorpályi. A feltárt templom az Ákos nem által a XII. században alapított nemzeti monostor, a nyírpályi Prémontre-i prépostság lehetett. Ezt támasztják alá a Catalogus Niniviensis 1235—39-ből való adatai. Ekkor a Prémontre-i anyaegyház filiációja: Prémontre — Váradhegyfok — Nyírpályi — Nyír-ábrány volt, tehát ekkor már Nyírpályi is bocsátott ki filiát.⁴ Érdekes, hogy Ábrány a XI—XII. században már igen jelentős Gutkeled nemzetség premonstreii monostora volt. Az adonyi (Nyíradony) monostoruk, az 1320-as egyesített Catalogus szerint, már közvetlenül Váradhegyfok filiája.

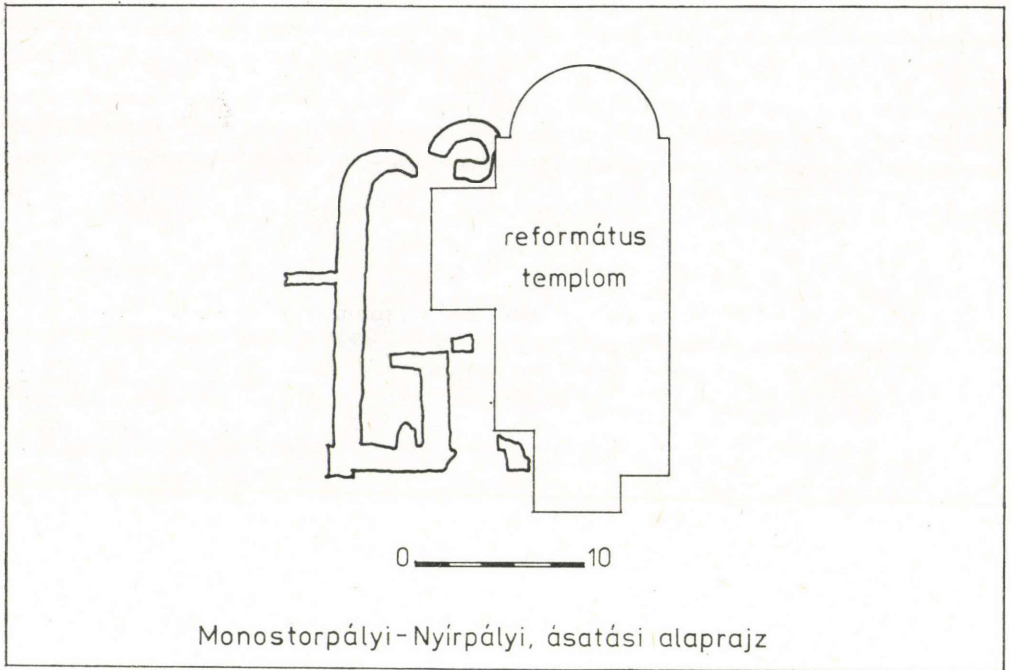
Ennyit tudhatunk biztosan a kolostorról. Minden további állítás csak feltételezés lehet. Különösen feltűnik ez a feltárás alaprajzán (1. ábra). A meglehetősen torz alaprajz kiegészítése máris egy sor problémát vet fel. A megtalált falakról sem tudunk semmi biztosat, hiszen egy adat sem állítja, hogy a templomot a premonstreiek nemcsak használták, de ők is építették. Pontosabb építési idejére a

1 Jelentés Debrecen Szabad Királyi Város Déri Múzeumának 1930. évi működéséről és állapotáról (Szerk.: *Ecsedi István, Sőregi János*, Debrecen, 1931.) 80—83.

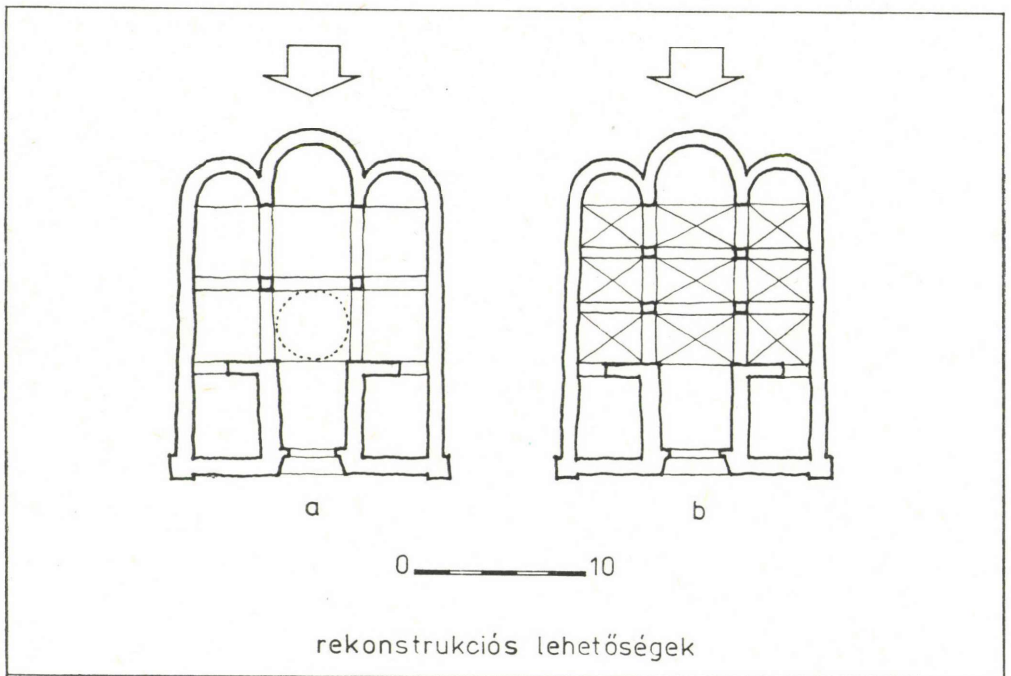
2 *Bunyitay Vince*: A váradai püspökség története (Nagyvárad, 1883.) II. 409—411. és III. 275.

3 *Módy György—Kozák Károly*: A herpályi templomromnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás (1972—1975), A Bihari Múzeum Évkönyve (Szerk.: *Héthy Zoltán*, Berettyóújfalu, 1976) 49.

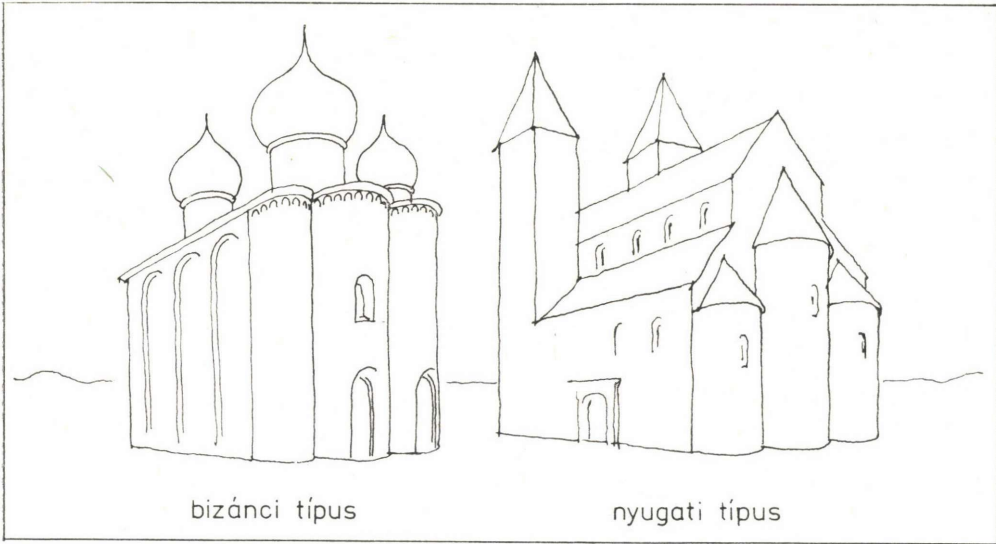
4 *Oszwald Ferenc*: Adatok a magyarországi premonstreiek középkori történetéhez (Művészettörténeti Értesítő VI. (1957) 231.

1.

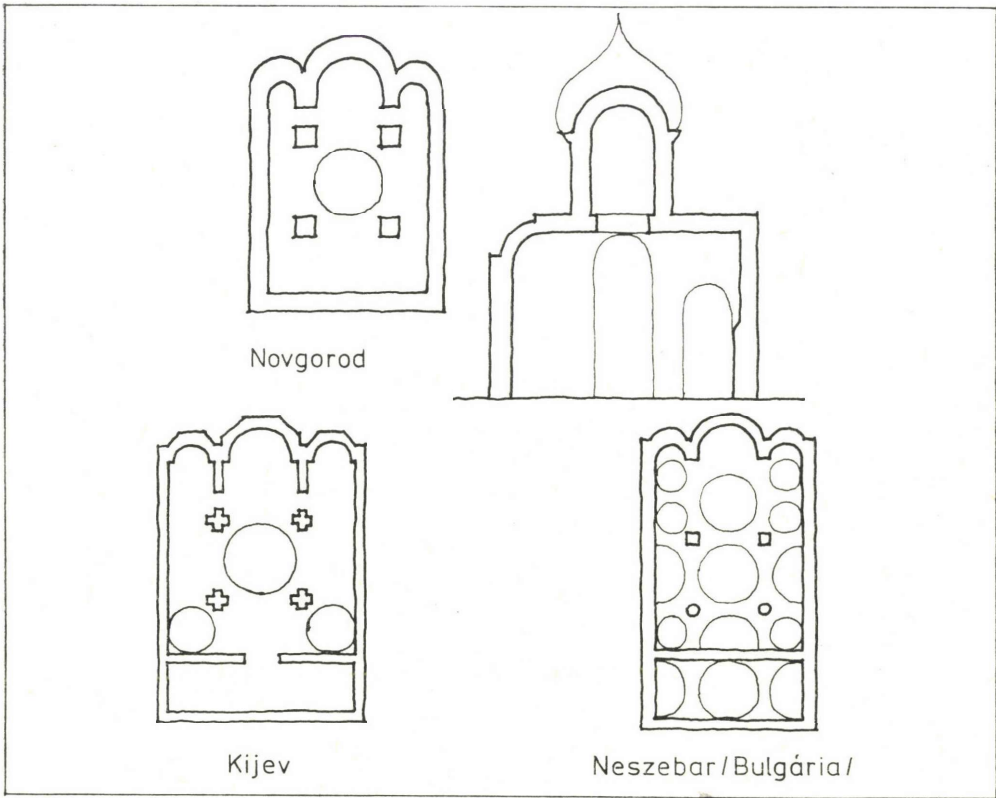
2.

bizánci típus

nyugati típus

3.

Novgorod

Kijev

Neszebar / Bulgária /

4.

régészeti kutatás sem tudott adattal szolgálni. *Módy* a XII. századra datálja. Nem kísérlem meg a lehetetlent, nem célozom a pontosabb építési idő és az építóműhely kiderítése és bizonyítása. Mindössze a sokféle lehetőség közül néhányat szándékozom jelezni, amelyek az épület létrehozásában szerepet játszhattak. Ebből következik, hogy *gondolataim a konkrét épületmaradvány kiegészítéséből az általánosabb összefüggések felé tartanak*, melyeket gyakran csak kérdés formájában fogalmazhatok meg. Így vizsgálatom elsősorban építészettörténeti vonatkozású.

Az elemzés kiindulási pontja a *Sőregi—Módy-féle* alaprajz kiegészítése. Eltekintve a megfejtésre váró részletektől (a különálló alapdarab, a főszentély előtti alapozás), megkísérrelhetjük az északi hajó tükrözését a tengelyre, amely valószínűleg a *Sőregi* által feltárt toronyalap (?) és a templom alól kiálló sarok helyzetéből határozható meg. Ez a tengely azonban nem felezi a főapszist. Ezt talán magyarázhatjuk beomlással, az alapok eltolódásával. Döntő hiányosság, hogy a belső pilléreket nem ismerjük. Meglehet, hogy a XVIII. században épült református templom északi fala a déli pillérek alapjára támaszkodik. A méretek két-féle pillérállást engednek meg (2. a és b ábra). Így a gondolatmenet két irányban indulhat el.

A 2. a ábrán látható alaprajz közeli rokonságot mutat a bizánci típusú, centrális, kilencosztású templomokkal. Ez a megoldás a hosszhajós bazilikával ellentétben, mely a nyugati egyház általános típusa, alaprajzában az ortodox egyház egyenlő szárú görög keresztjét imitálja. Térszerkezése centrális, keresztkupolás: középen az általában 5 m fesztávú nagy kupola, s többnyire a sarkokon 2—4 kis kupola. Az egész épület általában 12 m széles.⁵ A kereszt szárait dongaboltozat, míg a sarokmezőket kupola, donga- vagy keresztboltozat is fedheti. Ezek íve a homlokzaton is megjelenhet. Az épület külső formája egy zárt tömb toldalékokkal: kupolák, apszisok, harangtoronyok. A keleti oldal félköríves apszisai általában a hajóval megegyező magasságúak. Így a felépítményben a nyugati bazilika-típus ellentéte. A bazilikáknál is a felfelé törekvés érezhető, de ez alá van támasztva a többi épületrész — oldalhajók, apszisok, kápolnák — hierarchikus rendjével, alárendeltségével (3. ábra). A centrális típusnál is érezhető viszont némi irányítottság: a keleti apszisok, a liturgia következtében. Ebből a szempontból nem egyértelmű rendszer. A bizánci kereszténység területéről sok példát sorolhatnánk erre a típusra, már a X—XI. századból is (4. ábra).

Történeti adatokkal indokolható-e kapcsolatkeresés Magyarország és az ortodox kereszténység országai között? Ez néhány tény egyszerű felsorolásával igazolható.⁶ Vándorlásunk útvonalának területe, az Uráltól a Kárpátokig a XII. századig Bizánc érdekszférájába tartozott. A magyarok cserekereskedelmet folytattak Bizánccal. Cirill és Method 861-ben és 880 körül találkoztak a magyarokkal. 895-ben Bizánc szövetségesei voltunk a bolgárok ellen, s ezután is állandó, szoros volt a kapcsolat, mivel Bizánc a birodalomhoz tartozónak tekintette Magyarországot. A X. században a magyarok többször támadták Bizáncot. Elképzelhető, hogy a nagyszerű templomokat utánózni akarták itthon. 952-ben Bulcsu, és Árpád egyik dédunokája is megkeresztelkedett Bóborbanszületett Konstantinnál. Gyula, aki hű maradt Bizánchoz, a Maros mentén, a Tisza és az Erdélyi Középhegység között telepedett le törzsével (tehát területünk közelében), s Bizánctól magával hozta Hierotheoszt hittérítőnek, akit a konstantinápolyi pátriárka Magyarország első püspökévé szentelt. Már a X. században állt Marosváron, később Oroszlánoson a görög barátok, a baziliták első kolostora. Gyula unokája, István, vagy valamelyik rokona alapíthatta a veszprémvölgyi görög apácakolostort, bár ennek ortodox rítusát ma többen kétségbevonják. I. Endre királyunk (1046—1060) sokáig élt Kijevben, ott is keresztelkedett, s a fejedelem, Jaroszláv lányát, Anasztáziát vette feleségül. Visegrádnál bazilita monostort alapítottak, majd a

5 Gerő László: Régi orosz építészet (Budapest, 1977) 15.

6 Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság (Budapest, 1953.).

ti hanyi bazilitákat telepítették le. Görög monostor volt Pásztó, Dunapentele, Szávaszentdemeter is.

Mindezek csak kiragadott példák, de világosan mutatják, hogy a művészetben, elsősorban az építészetben, a X—XI. században döntőnek mutakozó bizánci hatás történeti adatokkal is megerősíthető. Ez a hatás elsősorban az ornamentális anyagban lelhető fel, de szerencsére fennmaradtak bizánci térszervezésű templomok alapfalai is. Királyi-fejedelmi sírtemplomok lehettek Feldebrő, Szekszárd, Székesfehérvár, Kézdiszentlélek templomai, melyek építéstechnikájuk és szerkezetük alapján a kaukázusi építészethez kapcsolhatók elsősorban (5. ábra).

Milyen jelek utalnak Monostorpályi környékén a bizánci kapcsolatokra? Erre vonatkozó okleveles adatok nem ismertek. *Mesterházy Károly* régész azonban már felvetette ezt a kérdést⁷ Andaházapuszta-Szentdemeter templomával kapcsolatban. Érdemes megfigyelni a középkori faluneveket és templomtitulusokat.⁸ Ezen a területen is igen elterjedt volt Szent György tisztelete. Az állítólagos ökekeresztény vértanú már István korában kedvelt volt. Az oroszlánosi monostor alapításának legendájában is főszerepe volt, ám egyformán tisztelte a keleti és nyugati kereszténység is. Két helyen is feltűnik a másik nagy bizánci katonaszent, Szent Demeter, aki a későbbi Szávaszentdemeter szülöttje volt. Az ő középkori kultusza egyértelműen a bizánci kereszténységre utal, a latin egyház csak a késő középkorban kezdi el kisajátítani. Szent Mihály kultusza a bizánci egyházban bontakozott ki először és Miklós ugyancsak eredetileg bizánci szent, de kultuszuk korán elterjedt nyugaton is. Szent Joachim, Szent Anna kultuszával együtt szintén bizánci eredetű, de ünnepe nálunk csak a XII. században jelenik meg. A két híres orrosszent, Szent Kozma és Damján tisztelete is általános volt, bár valószínűbb, hogy nálunk a bizánci szomszédság révén terjedt el. A helynevek, titulusok így mindössze erősen valószínűsíthetővé teszik a bizánci kereszténység jelenlétét a mai Hajdú-Bihar megye területén.

Kézselfoghatóbb a kapcsolat a közeli, nemrég feltárt, Nagyecsed-Sárvár monostora és a bizánci egyház között.⁹ A monostort az a Gutkeled nemzetség emelte, amely a környék egyik leghatalmasabb birtokosa volt már a XI. században. 1040 után építették az első, majd a XI. század végén erre a második, nagyobb templomot. Faragott kőanyaga bizánci iskolázottságú mestert feltételez, s bolgár kapcsolatokra utalnak palmattás díszei. Jellegzetes palmattamotívum látható a tiszacsegei református templom falában látható párkánytöredéken is (6. ábra). Megjegyzendő, hogy a Gutkeledék ellenőrizték a nyírségi keleti kereskedelmi utat, s ez alighanem hatással volt Nyírpályi életére is.

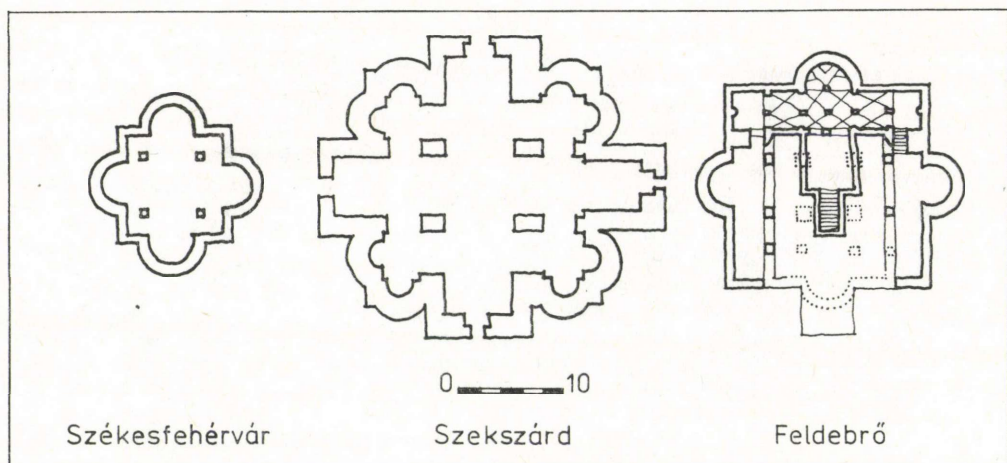
Megemlíthető még a bizánci-kaukázusi építészet hatását mutató tarnaszentmáriai, székesfehérvári templom, mely a háromkarélys szentély és a hosszház összekapcsolásából áll. Ez a típus igen elterjedt a Moldvai Fejedelemség területén, de szerkezeti hasonlóság mutakozik a nemrég feltárt herpályi kis templommal is (7. ábra).

Az eddigiekből következtethetünk arra, hogy a bizánci építészet jelentős hatással lehetett Monostorpályi környékének építészetére is. Mennyiben támogatja ezt a vázolt alaprajz? A tér kilencosztású, három keleti apszissal, a nyugati oldalon azonban okkal feltételezhetünk tornyokat. Így kevés a valószínűsége, hogy az épületben kupola is lett volna, ráadásul a tornyokkal szomszédos mezőben. Mégis elképzelhető az épületszerkezetek átalakulása, mely a bizánci centrális rendszerből a hosszházas elrendezéshez vezetett. Hogyan? Mint már szó volt róla, a centrális elrendezés is magában hordozta a longitudinális típus alapelemét, funkcionális szerepét. Ezt az épületfaját megismerve, érthető lenne a másolására

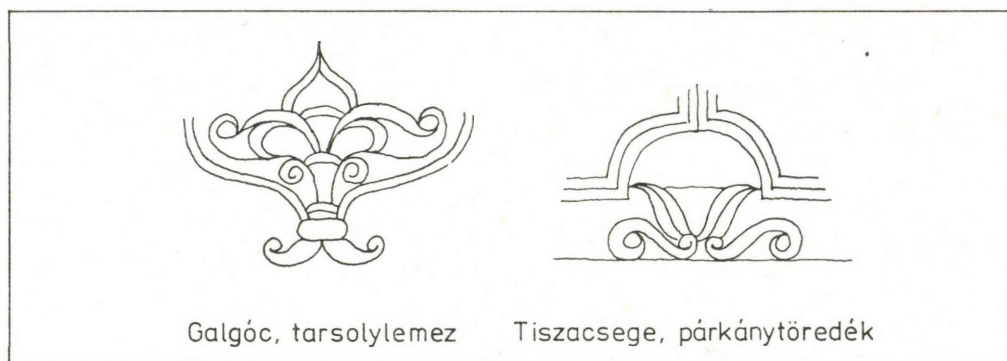
7 *Mesterházy Károly*: Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában, *Archeológiai Értesítő* 96. (1969) 91—98.

8 *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium I—II. (Budapest, 1977.).

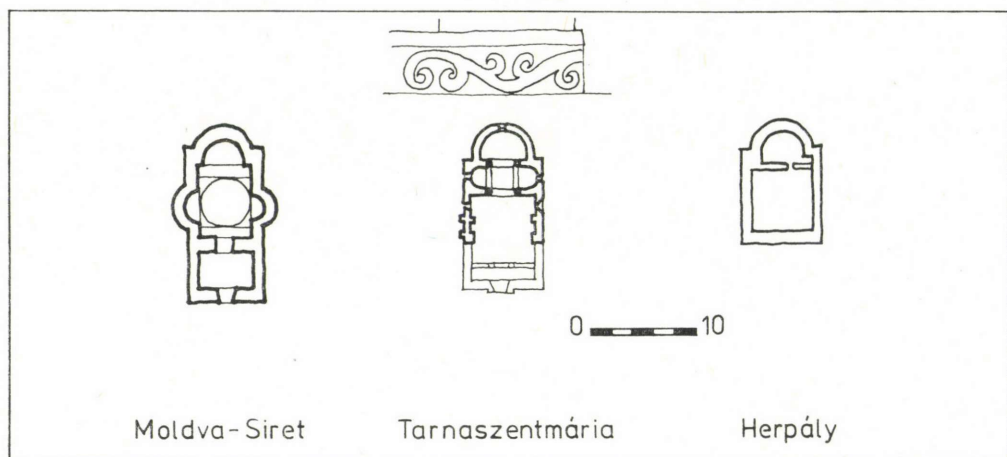
9 *Magyar Kálmán*: A nagyecsed-sárvári palmattás kövek, *Művészet*, 1978/5.

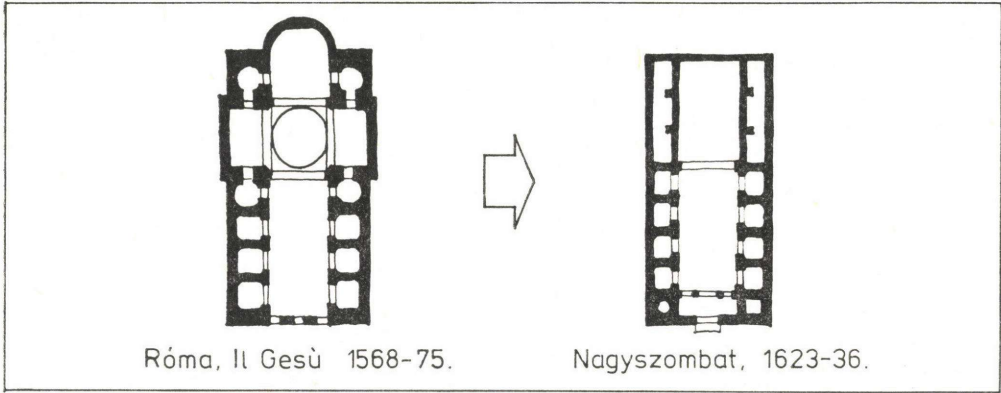
5.

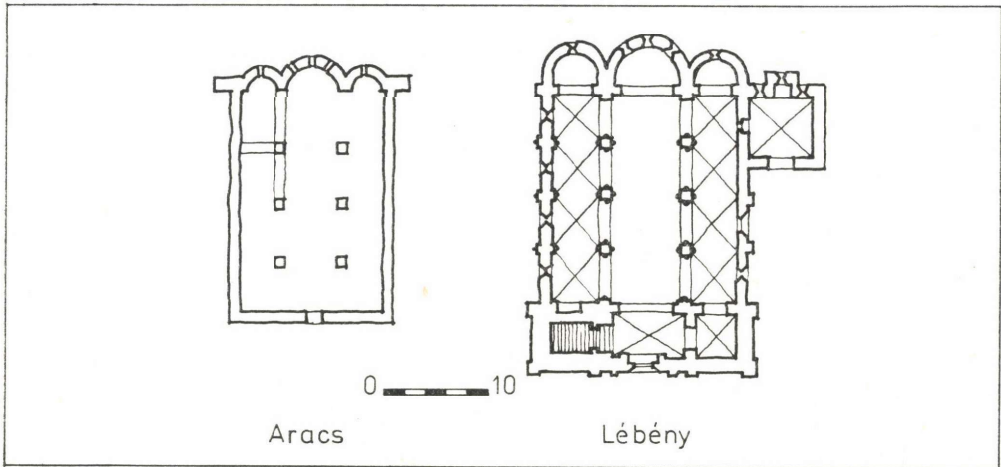
6.

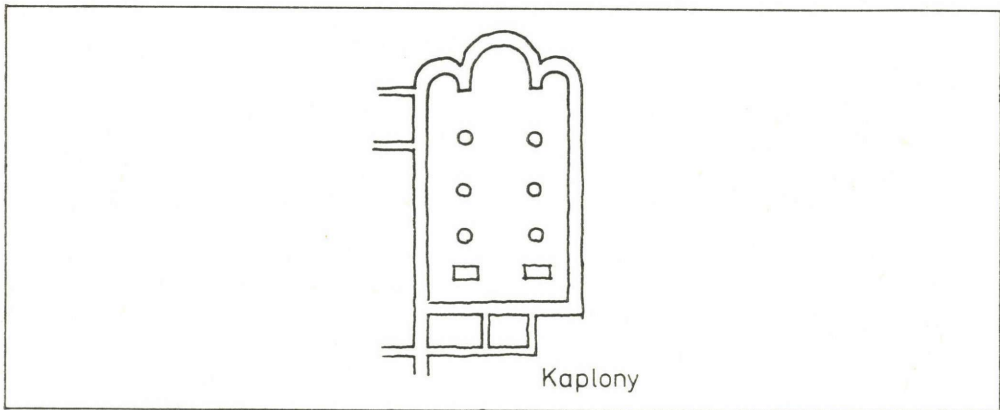
7.

8.

9.

10.

való törekvés. Ez azonban természetesen szűkebb anyagi lehetőségek között történt, így a nehéz elemeket, a kupolákat, esetleg a technikai tudás kezdetlegessége miatt is, elhagyták. Így történt ez a centrális típus bizánci alkalmazásánál is, ahol a sarokkupolákat gyakran elhagyták, s helyette donga- vagy keresztboltozattal fedték le a teret. A redukált alkalmazás gyakori volt a középkorban, de egy feltűnően hasonló példát ismerünk a barokk építészetből. Vignola barokk temploma, a római Il Gesu, a legelterjedtebb barokk templomtípus kiindulópontja volt (8. ábra).¹⁰ Az elv itt is a centrális és longitudinális tér összekapcsolása volt. A két térforma a bizánci templomban egymásba fonódva található, kicsit ellentmondásosan. Ezt már a moldvai építőmesterek is úgy oldották meg, mint később Vignola: a két tér egymás mellé helyezésével és összekapcsolásával. Az Il Gesu nagy hatású volt, de a felépítését felhasználó délnémet barokk típus már csak a hosszhatás és a kereszttházat tartotta meg, a tér lényegét, a kilencosztású centrális tér fölött uralkodó kupolát pénz híján már elhagyták. Később a kereszttház is elmaradt, mivel a kupola hiányával értelmét veszítette. Így alakult át a centrális tér a nálunk is elterjedt tiszta longitudinális szerkezeté, melynek hazánkban első példája a nagyszombati egyetemi templom.

A példa alapján talán könnyebben elképzelhető az a redukciós átalakulás, mely a kupola elhagyását, a hossztház tér kialakulását okozta. Ennek következménye lehet a világítás javítása érdekében a bazilikális kiemelés. Az erősen hipotetikus gondolatsor vége mégiscsak az, hogy találkozott a fejlődés a nyugati építészetrel, ennek köszönhető a nyugati toronypár.

Az építéstörténet mai tudásának sokkal inkább megfelelő a 2. ábra b változata, mely az analógiák méretei alapján eleve a nyugati bazilikatípus építését feltételezi, két pillérpárral. Az alaprajz vizsgálatokor elsősorban a bencés rend építkezése vagy hatása jöhet szóba. Mivel Nyírpályi 1235-ben már filiát is bocsátott ki, az épület legkésőbb a XII—XIII. század fordulóján készülhetett. Így helytálló lehet *Sőregi* véleménye, amely az 1210 előtt épült lébényi templommal hasonlítja össze (9. ábra). Ebből a körből, a dunántúli bencés műhely építkezéseiből, legfeljebb a viszonylag korai aracsi vagy boldvai templom említhető még Nyírpályi kapcsán. Az aracsi jóval nagyobb, s nincs nyoma toronypárnak, ami Nyírpályinál feltételezhető. A boldvai azonos méretű s talán szerkezetű, de lényeges, hogy eredetileg keleti toronypárral épült.

Több reménnyel biztat a Monostorpályihoz közeli területek monostorainak vizsgálata. A Gutkeledek sárvári monostora, mely a XI. század végén épült, háromhajós, félkörös apszisú, 16 mx36 m méretű téglabazilika.¹¹ Ez egyezik a korabeli nagy monostorok alaprajzával, melyeket a bencések építettek, hiszen a premontreiek csak 1130-ban érkeztek hazánkba. A nyírpályi templom hasonló szélességű, ami, az épületszerkezetek fejlődését figyelembe véve, azért lehet, mert egy időszakban készültek. Szintén a közelben állt a Zovárd nemzetség szerepi háromhajós monostora, melyről csak azt tudjuk, hogy 1283-ban már állt.¹² Ismerjük viszont a közeli Kaplony (Capleni, Románia) monostorának pontos alaprajzát, mely XI—XIII. századi, mindenképpen korai bencés alkotás (10. ábra).¹³

Összegzésként megállapítható, hogy a monostorpályi premontrei monostor templomát valószínűleg a bencések emelték a XI—XII. század közepéig, vagy pedig elfogadva a premontrei építkezést, az építési idő a XII. század közepére vagy végére tehető. Ez annál inkább lehetséges, mivel ismeretes a bencés rendi építészetnek a premontreire való erős hatása.

10 *Andorné Tóbiás Judit*: A XVII—XVIII. századi Magyarország barokk templomépítészetének szerkezeti kialakulása és fejlődése, *Építés-Építészettudomány VI.* (1974) 3—4.

11 *Magyar i. m.*

12 *Mesterházy Károly*: e o. jelentése, Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára XVIII. 234/1969.

13 *Németh Péter*: Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori (XI—XIII. századi) földvárjai és monostorai, Józsa András Múzeum Évkönyve 1968. 91—102.

Zoltán Rácz

GESICHTSPUNKTE ZUR BEWERTUNG DER KIRCHE AUS DER
ARPADENZEIT IN MONOSTORPÁLYI

Im November 1930 stiess János Sőregi auf die Grundmauern einer Kirche aus dem Mittelalter in Monostorpályi. Im Jahre 1975 führte György Módy hier authentisierende Ausgrabungen durch, mit denen er beweisen konnte, dass es sich bei dieser Kirche um die Prämonstratenser Probstei von Nyírpályi handelt, welche auch in anderen Urkunden erwähnt wurde. Nach den archäologischen und historischen Untersuchungen von Sőregi und Módy hat der Verfasser des vorliegenden Artikels einige Gesichtspunkte zur architekturhistorischen Erfassung der Kirche gesucht. Hierbei hat er vor allem die Möglichkeiten einer byzantinischen Wirkung untersucht. Seine Hypothesen gründete er auf die folgenden Punkte:

1. Der nur zu Bruchteilen erhalten gebliebene Grundriss kann auch zu einem in neun Teile eingeteilten Raum ergänzt werden.
2. Schon in der Arpadenzeit und auch schon davor weisen viele historische Angaben auf byzantinische Verbindungen hin. Dies wird auch durch einige Kirchen in Ungarn bewiesen.
3. Auch in der Umgebung von Monostorpályi ist byzantinischer Einfluss zu entdecken, und zwar in Ortsnamen, Steinmetzarbeiten, in sich ähnelnden Grundrissen.
4. Analog zur Entwicklung des Il Gesu-Typs kann die Umwandlung der byzantinischen Zentralkirche zum longitudinalen Typ mit westlichen Längsschiff angenommen werden.

Dieser reduzierte Typ ist in Nyírpályi vertreten. In der Geschichte des Prämonstratenser Ordens kann auch die Nachkommenschaft von Nyírpályi entdeckt werden. In Kenntnis der Klosterarchitektur aus der Umgebung kann auch die Architekturgeschichte der Kirche näher bestimmt werden.

